

תרגול 3: תתי-חבורות, תתי-חבורות ציקליות, סדר של איבר בחבורה

תתי חבורות:

תת חבורה: תהי $(G, *, e)$ חבורה אז תת קבוצה $H \subseteq G$ תקרא תת חבורה של G אם H חבורה ביחס לפעולה $*$. מסמנים $H \leq G$.

טרמינולוגיה: קוראים לחבורה $\{e\}$ החבורה הטריטיואלית. כאשר אומרים תתי-החבורות הטריטיואליות של חבורה G , מתכוונים ל- $\{e\}, G$.

דוגמאות לת"ח

1. $(\mathbb{Z}, +, 0) \leq (\mathbb{Q}, +, 0)$

2. האם: $\mathbb{Z}_3 \leq \mathbb{Z}_6$? תשובה: לא!! כי פעולת החבורה היא שונה. למה אנחנו מתכוונים בפעולות שונות? שימו לב ש 2 הוא ההפכי של 1 ב- $\mathbb{Z}_3$, אבל ב $\mathbb{Z}_6$ זה לא נכון. בצורה דומה $\mathbb{Z}_n \not\leq \mathbb{Z}$.

3. קבוצת כל החזקות של איבר מסוים בחבורה היא ת"ח. כלומר אם G חבורה, ו- $x \in G$ אזי $\{x^n \mid n \in \mathbb{Z}\} \leq G$. קבוצת כל החזקות החיוביות היא אגודה, קבוצת כל החזקות הלא-שליליות היא מונואיד.

4. יהי Ω_n אוסף הפתרונות של המשוואה $z^n = 1$ ב $\mathbb{C}$. אזי $\Omega_n \leq \mathbb{C}^*$. נראה זאת: נניח ש $a, b \in \Omega_n$, ז"א $a^n = b^n = 1$. אזי $(ab)^n = a^n b^n = 1$ (בגלל האבליות של $\mathbb{C}^*$). עבור $a \in \Omega_n$ ניקח את $a^{-1} \in \mathbb{C}^*$. אזי $(a^{-1})^n = (a^n)^{-1} = 1$ ולכן $a^{-1} \in \Omega_n$. נשים לב ש $\Omega_n = \{cis(\frac{2\pi k}{n}) \mid 0 \leq k \leq n-1\}$, כאשר $cis(\alpha) = \cos(\alpha) + i \sin(\alpha)$ הוא סימון מקוצר ל

$$(cis(30) = \cos(30) + i \sin(30) = \frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{1}{2}i \text{ (לדוגמא:)}.$$

$$\left(cis\left(\frac{2\pi k}{n}\right) \right)^n = cis(2\pi k) = 1 \text{ , ולכן } cis(\alpha)cis(\beta) = cis(\alpha + \beta) \text{ , זאת כיוון ש}$$

ל Ω_n קוראים חבורת שורשי- n של היחידה.

קריטריונים לבדיקה האם תת-קבוצה היא ת"ח:

משפט קיצור הדרך 1:

תהי H תת קבוצה לא ריקה של G . אז $H \leq G$ אם ורק אם:

$$\forall a, b \in H, ab \in H \quad (1)$$

$$\forall a \in H, a^{-1} \in H \quad (2)$$

משפט קיצור הדרך 2:

תהי H תת קבוצה לא ריקה של G . אז $H \leq G$ אם ורק אם:

$$\forall a, b \in H, ab^{-1} \in H$$

תרגיל: הראו שהתת-חבורות היחידות של $\mathbb{Z}$ הן מהצורה $n\mathbb{Z}$.

פתרון: תחילה נראה שמתקיים $n\mathbb{Z} \leq \mathbb{Z}$. ע"פ משפט קיצור הדרך מספיק להראות שלכל $a, b \in n\mathbb{Z}$

מתקיים $a - b \in n\mathbb{Z}$ (שימו לב לשינוי הקריטריון לכתוב החיבורי). כיוון ש $a, b \in n\mathbb{Z}$ אזי קיימים

$$a', b' \in \mathbb{Z} \text{ כך ש- } a = na', b = nb'. \text{ לכן } a - b = na' - nb' = n(a' - b') \in n\mathbb{Z} \text{ כנדרש.}$$

כעת, האם יש ל $\mathbb{Z}$ ת"ח מצורה שונה? תהי $\{0\} \neq H \leq \mathbb{Z}$, וניקח את $0 < n \in H$ המינימלי, ונטען ש

$$H = n\mathbb{Z}. \text{ יהי } k \in H \text{ ונחלק את } n \text{ ב } k \text{ חלוקה עם שארית: } k = nq + r, 0 \leq r < n \text{ ואז נקבל}$$

$$k - nq = r \in H \text{ וזה יכול להיות רק אם } r = 0 \text{ (אחרת סתירה למינימליות נ). בצורה דומה ניתן להראות}$$

$$\text{שכל ת"ח של } n\mathbb{Z} \text{ הם מהצורה } m\mathbb{Z} \text{ כאשר } m | n.$$

הערה: אם $A, B \leq G$ וגם $A \subseteq B$ אזי בוודאי שגם $A \leq B$ (אין צורך להוכיח זאת, זה נובע ישירות

מהגדרה, הרבה סטודנטים מנסים להוכיח זאת בעזרת משפטי קיצור הדרך).

תרגיל: אם G חבורה סופית ו- H תת-קבוצה של G אזי $H \leq G$ אם ורק אם $H \neq \emptyset$ וגם

$$x, y \in H \Rightarrow xy \in H$$

הוכחה: כיוון $\leq$ ברור. בכיוון השני, מספיק לפי משפט קיצור הדרך להראות $\forall a \in H, a^{-1} \in H$. יהי

$$e \neq a \in H \text{ (אם } H = \{e\} \text{ אזי סיימנו). לפי התנאי, מתקיים } a \in H \Rightarrow a^2 = aa \in H \text{ , ובאינדוקציה רואים}$$

שכל החזקות החיוביות של a הן ב H . אבל החבורה היא סופית, ולכן בסדרה $a, a^2, a^3, \dots, a^n, \dots$

$$\text{קיימים } i < j \text{ כך ש } a^i = a^j \text{ ונקבל } a^{j-i} = e \text{ , ומכאן נקבל ש- } a^{-1} = a^{j-i-1} \Leftarrow aa^{j-i-1} = a^{j-i-1}a = e$$

משפט: יהי G חבורה ו $H, K \leq G$ אז $H \cap K \leq G$.

משפט: יהי $\{H_i\}_{i \in I}$ קבוצה לא בהכרח סופית של תתי חבורות של חבורה G אז חיתוכן הוא תת חבורה.

דוגמא:

יהיו $a\mathbb{Z}, b\mathbb{Z}$ ת"ח של $\mathbb{Z}$. אזי $a\mathbb{Z} \cap b\mathbb{Z} = \text{lcm}(a, b)\mathbb{Z}$ (לדוגמא: $2\mathbb{Z} \cap 3\mathbb{Z} = \text{lcm}(2, 3)\mathbb{Z} = 6\mathbb{Z}$). מדוע?
אם $m \in a\mathbb{Z} \cap b\mathbb{Z}$ אזי $a|m$ וגם $b|m$ ולכן לפי תכונות של הכפולה המשותפת המינימלית, $\text{lcm}(a, b) | m$, ולכן $m \in \text{lcm}(a, b)\mathbb{Z}$. אם $m \in \text{lcm}(a, b)\mathbb{Z}$ אזי $\text{lcm}(a, b) | m$ ואז לפי טרנזיטיביות חילוק נקבל $a | m \Rightarrow a | \text{lcm}(a, b)$ ואותו דבר גם עבור b . לכן $m \in a\mathbb{Z} \cap b\mathbb{Z}$.

תרגיל בית: אם נסמן $a\mathbb{Z} + b\mathbb{Z} = \{an + bm | n, m \in \mathbb{Z}\}$ אזי $a\mathbb{Z} + b\mathbb{Z} = \text{gcd}(a, b)\mathbb{Z}$.

ת"ח ציקליות:

הראינו בתרגול הקודם שעבור חבורה G ואיבר $a \in G$, קבוצת כל החזקות של a היא ת"ח $\langle a \rangle = \{a^n | n \in \mathbb{Z}\} \leq G$.

הגדרה: נקרא ל $\{a^n | n \in \mathbb{Z}\} \leq G$ ת"ח הציקלית של G הנוצרת ע"י a ונסמן ב $\langle a \rangle$.
חבורה הנוצרת ע"י איבר אחד נקראת חבורה ציקלית ($\langle a \rangle = G$).
המשמעות של הגדרה זו שאם G חבורה ציקלית אז קיים איבר $a \in G$ כך שכל איבר $g \in G$ מקיים $g = a^n$. כלומר כל איבר ב G הוא חזקה של a .

תרגיל: הראו שבחבורה סופית מתקיים $\langle a \rangle = \{a^n | n \in \mathbb{N}\}$ (כלומר לא צריך לדרוש ש

$$\langle a \rangle = \{a^n | n \in \mathbb{Z}\} \text{ (כלומר } a^0 = e, a^{-n} \in \langle a \rangle \text{)}$$

פתרון: ראינו שכדי להוכיח שתת-קבוצה של חבורה סופית היא תת-חבורה, מספיק שהיא תהיה לא ריקה ושתהיה סגורה לכפל. בוודאי ששני התנאים מתקיימים עבור $\langle a \rangle$.

הגדרה: סדר של איבר מוגדר כסדר התת חבורה הציקלית הנוצרת על ידו, והסימון הוא $o(g) := |\langle g \rangle|$,

נסמן פעמים רבות גם $|g|$.

משפט: $o(g) = \min(n > 0 \mid g^n = e)$ אם קיים n כזה או $o(g) = \infty$ אם לא קיים n המקיים את הנ"ל.

תרגיל: תהי $GL_2(\mathbb{R})$ - חבורת המטריצות ההפיכות מגודל 2×2 עם ערכים ב $\mathbb{R}$. מצאו את הסדר של

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix} \quad (B \in GL_2(\mathbb{R}) \text{ ולכן } \det(B) = 1)$$

$$B^2 = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -1 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$$

$$B^3 = B^2 B = \begin{pmatrix} -1 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} = I$$

$$\Rightarrow o(B) = 3$$

תרגיל: תהי $G = \mathbb{Z}_{12}$. מהו הסדר של 3, 8, 5?

פתרון: $\langle 3 \rangle = \{3, 6, 9, 0\}$ ולכן $|\langle 3 \rangle| = 4$.

$\langle 8 \rangle = \{8, 4, 0\}$ ולכן $|\langle 8 \rangle| = 3$.

$\langle 5 \rangle = \{5, 10, 3, 8, 1, 6, 11, 4, 9, 2, 7, 0\}$ ולכן $|\langle 5 \rangle| = 12$.

תרגיל: הראו שעבור $x \in \mathbb{Z}_n$ מתקיים $|x| = \frac{n}{\gcd(n, x)}$.

פתרון: אם $d = \gcd(x, n)$ אזי $o(x) \leq \frac{n}{d}$ כיוון ש: $x \cdot \frac{n}{d} \equiv \frac{x}{d} \cdot n \equiv 0 \pmod{n}$ אם $o(x) = m$ אזי

$mx \equiv 0 \pmod{n}$ כלומר $n \mid mx$ ולכן $\frac{n}{d} \mid m \frac{x}{d}$, וכיוון ש $\gcd(\frac{n}{d}, \frac{x}{d}) = 1$ נקבל ש $\frac{n}{d} \mid m$ ולכן $\frac{n}{d} \leq m$.

הערה: בפרט מתקיים $|x| = \frac{n}{x}$ לכל $x \in \mathbb{Z}_n$ המקיים $x \mid n$.

תרגיל: הראו ש $\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$ אינה חבורה ציקלית.

פתרון: הסדר של החבורה $\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$ הוא $|\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n| = n^2$. לכל $(a, b) \in \mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$ מתקיים

$n(a, b) = (na, nb) = (0, 0) \pmod{n}$ (אנחנו מתייחסים כאן ל $\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$ כחבורה חיבורית, והסימונים

בהתאם). לכן $|(a, b)| \leq n$ ולכן $\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$ אינה חבורה ציקלית.

תרגיל: אם $g^n = e$ אזי $o(g) | n$.

הוכחה: ברור ש $o(g) \leq n$. נבצע חלוקה עם שארית $n = o(g)q + r$ כאשר $0 \leq r < o(g)$, ונקבל $e = g^n = g^{o(g)q+r} = (g^{o(g)})^q g^r = g^r$. הדרך היחידה שזה יכול לקרות היא אם $r = 0$.

המשפט היסודי של חבורות ציקליות:

1. כל ת"ח של חבורה ציקלית היא ציקלית.
2. הסדר של כל ת"ח של חבורה ציקלית מסדר n הוא מחלק של n (למעשה בהמשך נוכיח שזה נכון לכל חבורה).
3. אם G חבורה ציקלית מסדר n אזי לכל מחלק k של n קיימת ת"ח יחידה מסדר k .

מסקנה: הת"ח היחידות של $\mathbb{Z}_n$ הן מהצורה $k\mathbb{Z}_n$ כך ש $k | n$.

תרגיל בית: הראו שהסדר של כל איבר $a' \in G$ השייך לחבורה ציקלית מסדר n , הוא $\frac{n}{\gcd(n,t)}$.

תרגיל: הוכיחו או הפריכו: אם $a, b \in G$ מסדר סופי בחבורה, אזי ab הוא מסדר סופי.

פתרון: הטענה נכונה בחבורה אבליות, אבל לא בכל חבורה. אם $|a| = n, |b| = m$, אזי בחבורה אבלית

מתקיים $(ab)^{mn} = a^{mn} b^{mn} = (a^n)^m (b^m)^n = ee = e$, ולכן $|ab| \leq mn < \infty$. נראה חבורה בה הטענה לא

מתקיימת: ניקח את $GL_2(\mathbb{R})$, ואת האיברים $A = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix}$. ראינו ש $|B| = 3$, ובדקו

שמתקיים $|A| = 4$, כלומר שניהם איברים מסדר סופי. כעת $AB = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$ ומתקיים:

$$(AB)^2 = \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, (AB)^3 = \begin{pmatrix} 1 & 3 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \dots, (AB)^n = \begin{pmatrix} 1 & n \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$$

לכן לא קיים $n \in \mathbb{N}$ כך ש $(AB)^n = I$, כלומר $|AB| = \infty$.

תרגיל: תהי G חבורה מסדר זוגי. הוכיחו שקיים איבר מסדר 2 ב G .

הוכחה: נבחר צמדדים ב G כל צמד יהיה מורכב מאיבר והופכי שלו (לכל איבר ב G קיים הופכי והוא יחיד) מכיוון שסדר החבורה זוגי ול e אין הופכי אז ישאר איבר בודד (לפחות 1) שלו לא יהיה זוג ($a \in G$) כלומר אין לו הופכי בכל שאר אברי החבורה, אבל מכיוון שהוא בחבורה קיים לא הופכי ונשאר שהוא הופכי לעצמו כלומר $a^2 = e$ ולכן $O(a) = 2$ □

תרגיל: תהי G חבורה כלשהי, ויהיו $g, h \in G$ איברים מתחלפים ($gh = hg$) כך ש- $|g| = n, |h| = k$ כך

ש $\gcd(k, n) = 1$. הראו ש- $|gh| = |g| \cdot |h|$.

פתרון: נסמן $|gh| = m$. אזי:

$$(gh)^{nk} = g^{nk} h^{nk} = (g^n)^k (h^k)^n = e$$

לכן $m | nk$.

$$g^{mk} = g^{mk} e = g^{mk} (h^k)^m = (gh)^{mk} = e$$

ולכן $n | mk$. כיוון ש $\gcd(n, k) = 1$ אזי $n | m$. בצורה דומה נקבל

$$ש $k | m$, ולכן $lcm(n, k) | m$ אבל $lcm(n, k) = \frac{nk}{\gcd(n, k)}$ ולכן $nk | m$.$$

קיבלנו $m | nk$ וגם $nk | m$ ולכן $m = nk$.